

BADIIY MATNLAR O‘QISH ORQALI CHET TILIDA OG‘ZAKI NUTQNI RIVOJLANTIRISH

Xodjayev Dilshod Xamidxonovich

Namangan Davlat Universitet doktoranti +99893 900 19 82

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21196511>

Annotatsiya: Maqola chet tilini o‘qitish jarayonida o‘qib tushunishni og‘zaki nutqni rivojlantirish vositasi sifatida ko‘rib chiqishga bag‘ishlangan. O‘qish talabalarning axborotga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirishning muhim manbai hamda chet tilini o‘rganishga oid ta’limiy va kasbiy motivlarini rivojlantirish vositasi ekanligi ta’kidlangan. Talabalar tomonidan amalga oshiriladigan o‘quv faoliyatiga nutq faoliyatini kiritish zarurligi alohida qayd etilgan.

Kalit so‘zlar: og‘zaki nutqni rivojlantirish, chet tili, axborotga bo‘lgan ehtiyojlar, motivatsiya, shaxsiy ahamiyatga ega axborot, o‘qish.

РАЗВИТИЕ УСТНОЙ РЕЧИ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ ПОСРЕДСТВОМ ЧТЕНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ

Ходжаев Дилшод Хамидхонович

Докторант Наманганского Государственного Университета

Аннотация: Статья посвящена рассмотрению чтения как средства развития устной речи в процессе обучения иностранному языку. Отмечается роль чтения как важного источника удовлетворения информационных потребностей студентов и средства развития учебно-профессиональной мотивации к изучению иностранного языка. Подчеркивается необходимость включения речевой деятельности в учебную деятельность, осуществляемую студентами.

Ключевые слова: развитие устной речи, иностранный язык, информационные потребности, мотивация, личностно значимая информация, чтение.

DEVELOPMENT OF ORAL SPEECH IN A FOREIGN LANGUAGE THROUGH READING LITERARY TEXTS

Khodjayev Dilshod

PhD Student at Namangan State University

Abstract: The article is devoted to reading consideration as development tools of oral speech in the context of foreign language training. The reading role as important source of satisfaction of informative needs of students and development tool of educational and professional motives of foreign language learning is noted. Need of inclusion of speech activity in the educational activity realized by students is emphasized.

Keywords: development of oral speech, foreign language, informative requirements, motivation., personal-significant information, reading.

Bugungi kunda yoshlarning bo‘sh vaqtlarini o‘tkazishning ko‘plab usullari paydo bo‘lganligi sababli ular orasida kitob mutoalaasiga qiziqish pasaygan va bu albatta

yoshlarning ta’lim-tarbiyasiga salbiy ta’sir ko’rsatmoqda. Shu munosabat bilan hukumat tomonidan kitob mutolasi muhimligi, yoshlar orasida chet tillarini professional darajada egallashni targ’ib qilish lozimligi haqida ko’p bora aytiladi. Davlat rahbari tomonidan yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish va ularning bo’sh vaqtini mazmunli tashkil etish bo’yicha ilgari surilgan 5 ta muhim tashabbusning bittasi aynan kitobxonlikka qaratilgan bo’lib, u yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish, ular o’rtasida kitobxonlikni keng targ’ib qilish bo’yicha tizimli ishlarni tashkil etishga yo’naltirilgan. Yoshlar o’rtasida kitob mutolaasini rivojlantirish va respublikada chet tillarini o’rganish samaradorligini oshirish maqsadida hukumat tomonidan bir-qator qaror va farmonlar qabul qilindi [1].

Barcha ilg’or ko’ngilochar texnik vositalar qurshovida qolgan zamonaviy maktab o’quvchilari orasida mutolaa madaniyatini shakllantirish jarayoni tizimiy o’rganildi, mavjud holatni anglash va uning rivojlanish istiqbollari tahlil qilindi, xorijiy tajribalarni qo’llash imkoniyatlarini ko’rib chiqildi va bunda milliylikni e’tiborga olgan holda chora tadbirlar ishlab chiqildi.

Badiiy adabiyotlarni mutolaa qilish orqali chet tilida og’zaki nutqni rivojlantirish imkoniyatlari chet tilini o’qitish nazariyasi va amaliyotida ta’kidlangan va samarali foydalanib kelinmoqda. Ko’pgina zamonaviy xorijiy va mahalliy metodistlar va amaliyotchi o’qituvchilar o’qishni barcha bosqichlarda va turli sharoitlarda nutqqa o’rgatish vositasi sifatida tavsiya qiladilar va ulardan muvaffaqiyatli foydalanadilar.

Ammo shuni ta’kidlash kerakki, og’zaki nutqning o’qishga asoslangan rivojlanishi odatda og’zaki nutqning takomillashuvi va boyitish davri bilan bog’liq. Og’zaki nutqni o’rgatishning boshlang’ich bosqichining maqsadi - "cheklangan lingvistik material" dan foydalangan holda "asosiy nutq mexanizmlarini shakllantirish" [6].

Umum ta’lim maktablarida o’quvchilarni og’zaki nutqini rivojlantirish hanuz oqsamoqda. Bu, birinchi navbatda, ta’lim jarayonining tashqi sharoitlari bilan bog’liq: umuman olganda, chet tilini o’rganishga kamroq soat ajratiladi. Ikkinchi sababi darsliklarda berilgan mashqlar o’qib tushunish va tinglab tushunishga qaratilgan. O’quvchilarni gapirish qobiliyatini rivojlantiruvchi mashqlar to’plami bir me’yorga keltirilmaganligi va uni baholash murakkabligidir.

Bunday sharoitda boshlang’ich bosqichda og’zaki nutqning rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko’rsatadigan muhim ichki omil - bu ko’pchilik o’quvchilar tomonidan chet tiliga akademik fan sifatida qiziqishning yo’qligi [3]. Bunday holda, shaxsiy ahamiyatga ega bo’lgan o’quv motivlarining ixtisoslashtirilgan fanlarga yo’naltirilganligi kuzatiladi, chet tilini o’rganishning kasbiy va ta’lim motivlari yetarli darajada rivojlanmagan va kuchaytirishni aniq talab qiladi.

Bu jarayonda o’quvchilarning kognitiv ehtiyojlarini qondirishning muhim manbalaridan biri, shu bilan birga, ularning chet tilini o’rganishga bo’lgan akademik va kasbiy motivlarini saqlab qolish va rivojlantirish vositasi sifatida badiiy adabiyotlarni o’qishga qaratish mantiqan to’g’ri ko’rinadi. Bunday holda, o’qish og’zaki tilni o’rgatish vositasi sifatida maxsus tashkil etilishi kerak.

Demak, badiiy adabiyotlarni o’qishdan maqsad og’zaki nutqning mazmunini boyitish, bu mazmunni o’quvchilarning kognitiv ehtiyojlariga moslashtirish, ya’ni informatsion og’zaki nutqni rivojlantirish bo’lishi kerak.

Ilmiy, uslubiy va psixologik-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish og’zaki nutqni rivojlantirish vositasi sifatida o’qishdan foydalanishning uchta asosiy yondashuvini aniqlashga imkon beradi.

1) Og’zaki nutqni matnning lingvistik materiali bilan boyitish. Ko’pgina hollarda bu yondashuv afzalroqdir. Biroq, ma’lumotga boy matnlardan foydalanganda ham, o’quvchilar nutqi mazmunsiz bo’lishi mumkin. Bu bir qator sabablarga ko’ra sodir bo’ladi: tilni yetarli darajada faol bilmaslik, matnning qiyinligi yoki unga mos keladigan fikrlash shakli tufayli uning shakli bilan mashg’ul bo’lish, matndan ma’lumot olishning iloji yo’qligi, unga qiziqishning yo’qligi, matndagi ma’lumotlar allaqachon barcha o’quvchilarga ma’lum ekanligini bilish va boshqalar. Shunday ekan, og’zaki nutqni matnning lingvistik materiali bilan boyitish o’qishdan og’zaki nutqqa o’rgatish vositasi sifatida foydalanishning bir yo’li, xolos.

2) O’qish orqali rivojlangan og’zaki nutqning informatsion tomonini ta’minlash. Ma’lumotli nutq deganda mazmuni o’quvchilar uchun kommunikativ ahamiyatga ega bo’lgan nutq tushuniladi, ya’ni yangilik va qiziqish kabi axborot almashinuvi elementlarini o’z ichiga oladi. Buning sababi shundaki, bir matnni guruh bo’lib o’qiyotganda, o’quvchilar matnga asoslangan nutqining informatsion (tarbiyaviy) xususiyatini yaxshi bilishadi (ya’ni, matn mazmuni barchaga ma’lum bo’lsa, bu ma’lumotlarning almashinuvi faqat ta’lim maqsadlarida tabiiy ko’rinadi) [7].

3) Og’zaki nutqni informatsion qilish uchun matnli materiallarning maxsus tanlovi zarur - birinchi navbatda o’quvchilar uchun shaxsiy ma’lumotlarni o’z ichiga olgan materiallar (bu ma’lumotlar har bir talaba uchun farq qilishi mumkin). Shaxsga tegishli ma’lumotlar o’quvchilarning umumiy shaxsiyatini aks ettiruvchi matn mazmuni sifatida tushunilishi kerak. Bunday sharoitda badiiy adabiyotdagi ma’lumotlar chet tilini o’rganish uchun ichki motivatsiyani kuchaytirishga yordam beradi. Shaxsiy ahamiyatga ega bo’lgan ma’lumotlarni individual o’quvchilar tomonidan idrok etishning noaniqligi tufayli (bu o’quvchilarning qiziqish muammosiga bo’lgan hissiy munosabati, ularning ma’lum bir masala bo’yicha turli darajadagi xabardorligi, matnda tasvirlangan voqealarni turlicha baholashlari tufayli ko’p jihatdan ularning ichki ta’lim motivlari bilan belgilanadi. Binobarin, badiiy adabiyotlarni mutolaasi orqali og’zaki nutqni o’rgatish vositasi sifatida foydalanishning uchinchi yondashuvi uning asosida yaratilgan nutq so’zlariga turtki berish vositasi sifatida xizmat qilish qobiliyatidir.

Yana bir bor ta’kidlash kerakki, bu jihatlarda o’qish va og’zaki nutq o’rtasidagi chegarani tekshirish — nutqni matnning lingvistik materiali bilan boyitish, og’zaki nutqning informativligi va motivatsiyasini ta’minlash — og’zaki nutqni o’rgatish vositasi sifatida maxsus tashkil etilgan o’qib tushunish va mazmun bo’yicha gapirish muvaffaqiyatli bo’ladi. O’qish jarayonining tashkil etilishi va tabiatiga tabaqalanmagan yondashuv asossizdir, chunki bu jihatlar matndan ma’lumot olish va uni motivatsion, mazmunli va lingvistik jihatdan uzatishga sezilarli ta’sir ko’rsatadi.

Badiiy matn va gap o’rtasidagi ushbu uchta munosabatni o’rganish birlashtirilgan tarzda amalga oshirilishi kerak. Bu ham bir qator muammolarni keltirib chiqaradi.

O’quvchilarning turli xil matnlardan turli xil ma’lumotlarni idrok etish xususiyatlarini tahlil qilish shuni ko’rsatdiki, eng muvaffaqiyatli o’qish matnlari o’quvchilarga shaxsan mazmunli ma’lumotni yetkazib beradigan narsa, ya’ni dominant ichki o’rganish motiviga javob beradigan - kognitiv qiziqish motivi.

Tabiiyki, aniq ma’lumotni olish niyatida o’qish, olingan ma’lumotlar bo’yicha keyinchalik taassurot almashish motivini o’z ichiga oladi. Shunday qilib, olingan ma’lumotni uzatish xarakterini ko’plab sub’ektiv va ob’ektiv omillar - o’quvchining faol og’zaki va intellektual tayyorgarligi darajasi, aniq matnning mazmuni, nutq vaziyati va vazifasi,

ma'lumot yetkazilish usuli va boshqalar bilan aniqlash mumkin bo'lsa-da, shunga qaramay, eng muhim omil bu o'qilayotgan matnni mazmunidir. Biroq, amaliyot shuni ko'rsatadiki, o'qish jarayonining "dastlabki" motivatsiyasini saqlab qolish va uni og'zaki nutq motivatsiyasiga o'tkazish uchun ma'lum shartlar zarur.

Nutq faoliyatining mazmuni tabiiy bo'lishi uchun mazmuni bo'yicha talab qilinadigan nutq so'zlashuvidan foydalanadigan (yoki ishlatishga majbur bo'ladigan) tashqi yoki ichki sharoitlar bilan bog'liq bo'lishi kerak. Bu shartlar nutqiy vaziyatni tashkil etadi — «nutq harakatini mo'ljallangan rejamiz bo'yicha amalga oshirish uchun zarur bo'lgan og'zaki va og'zaki bo'lmagan shartlar yig'indisi — bu shartlar matnda yoki o'qituvchi tomonidan ko'rsatilganmi» [4].

Til o'rganish jarayonida vaziyatni motivatsiyaning uzatilishini ta'minlovchi omil sifatida ko'rib chiqsak, vaziyatning quyidagi ta'rifini qabul qilishimiz kerak: "Vaziyat - bu shaxsda tegishli munosabatni amalga oshirish orqali uning rivojlanishi uchun zarur bo'lgan harakatlarning xatti-harakatlariga kiritilishini belgilaydigan sharoitlar (ichki va tashqi)".

Nutq faoliyati xususiyatga bog'liq ega bo'lganligi sababli, ya'ni "bu faqat biron bir faoliyatga kiritilgan nutq harakatlari tizimi" [5], faqat chet tilini o'zlashtirish qaysi aniq faoliyatni o'z ichiga olishini qat'iy tahlil qilish bizga ushbu faoliyatning etakchi motivini ham, nutq harakatlarining shakllanishini ta'minlaydigan muammoli vaziyatlar tizimini ham aniqlashga imkon beradi.

Nutq faoliyatini o'quvchilarning ongli bilish faoliyatiga kiritish mumkin. Bunday holda, nutq faoliyati, odatda, chet tilini o'zlashtirish vazifasi bilan bog'liq bo'lgan tashqi motivlar tomonidan boshqariladi. Nutq faoliyatining bu turi simulyatsiya qilingan nutq holatlarida o'qish orqali muvaffaqiyatli amalga oshirilishi mumkin. Simulyatsiya qilingan nutq vaziyati - bu javob faqat o'quv faoliyati davomida sodir bo'ladi. A.A. Alxazishvilining tasnifiga ko'ra, bu "sun'iy" holat [2].

Masalan: "Tasavvur qiling, do'stingiz matnni o'qimagan";

"Tasavvur qiling, do'stingiz matnda tasvirlangan voqealar paytida hozir bo'lgan va ular haqida so'rang";

"Siz safardan hozirgina qaytdingiz. Taassurotlaringizni matnda tasvirlanganlar bilan solishtiring."

Bunday vaziyatlardan foydalanish matn yordamida ishlab chiqilgan og'zaki nutqning motivatsiyasiga sezilarli hissa qo'shadi. Biroq, bu holatda o'quvchilarning nutqi rasmiy shaklda bo'lib qoladi.

O'quvchilarning o'rganishdagi umumiy shaxsiy yo'nalishini hisobga olishning usullaridan biri o'quvchilarning chet tilidagi nutq faoliyatini shaxsiy muhim ma'lumotlar almashinuvi sifatida tashkil etishdir. Bu idrok etish ixtisoslashtirilgan fanlarga kognitiv qiziqish motivatsiyasi bilan belgilanadigan ma'lumotdir [3]. Shu sababli, ushbu turdagi ma'lumotlar almashinuvini osonlashtirish uchun o'quvchilarning umumiy shaxsiy yo'nalishini hisobga olgan holda matnlarni maxsus tanlash kerak. Biroq, bu etarli emas. Ko'pgina hollarda, maxsus tashkil etilgan o'qitish bilan, o'quvchilarning matnga asoslangan nutqi rasmiy ravishda informatsion bo'lib qoladi.

Kognitiv qiziqish bilan boshqariladigan nutq faoliyati tabiiy nutq vaziyatiga imkon qadar yaqin sharoitlarda muvaffaqiyatli amalga oshirilishi mumkin deb taxmin qilish kerak va aynan badiiy matnlarda shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarning mavjudligi bunday vaziyatlarni yaratish jarayoniga imkon beradi. Tabiiy vaziyat deganda "aytishni rag'batlantiradigan ob'ektlarning ma'lum bir doirasi mavjud bo'lgan" holat tushuniladi [7].

O’quv jarayonida tabiiy nutqiy vaziyatlarni yaratish uchun o’quvchilarda chet tilga muloqot vositasi sifatida munosabatini shakllantirish zarur. O’qituvchi bu vaziyatlarni yaratishda o’z kasbiy faoliyatining o’ziga xos jihatlaridan qochishi kerak. Boshqacha qilib aytadigan bo’lsak, o’qituvchi o’quv jarayonidan chalg’igan va suhbat mavzusiga qizg’in qiziqish bildirishi kerak. Bu o’quvchilar uchun ham, o’qituvchi uchun ham muvaffaqiyatli bo’lishi mumkin, chunki ikkinchisi ko’pincha o’quvchilarning asosiy fanlari bo’yicha ilgari noma’lum (to’liq yoki qisman) ma’lumotlarni oladi. Boshqa tomondan, tabiiy nutqiy vaziyatlarni yaratishda o’qituvchi o’quvchilarga o’z fikrlarini chet tilida yetarli darajada ifoda eta olmaslik qo’rquvini yengishga yordam berishi kerak. Biroq, tabiiy nutqiy vaziyatlar orqali o’rganishning boshida o’quvchilar nutqidagi xatolar soni sezilarli darajada ko’p bo’lishi tabiiy. Chunki ularning og’zaki nutq avtomatizmlarining rivojlanish darajasi hali o’z fikrlarini chet tilida yetarlicha adekvat muloqot qilishni ta’minlay olmaydi. O’rganishning dastlabki bosqichida, tilni bilish asoslari shakllanayotganda, informatsion nutqda bu xatolar muqarrar.

Biroq, simulyatsiya qilingan va tabiiy nutq holatlariga asoslangan mashqlarni bajarish, nutqdagi hotolarni sezilarli darajada kamayishiga olib keladi.

Shunday qilib, tabiiy nutq vaziyati o’qilgan matnda mavjud bo’lgan shaxsiy ahamiyatga ega ma’lumotlarni yetkazishda rag’batlantiruvchi aloqa bo’lib xizmat qilishi mumkin.

Z.I. Klychnikova tomonidan taklif qilingan tasnif, matndagi semantik ma’lumotlar toifalarini to’rt guruhga ajratadigan asos sifatida ishlatilishi mumkin:

1. kategorik-kognitiv;
2. situatsion-kognitiv;
3. baholovchi-hissiy;
4. rag’batlantiruvchi-ixtiyoriy.

Birinchi ikkita guruhni shartli ravishda "substantiv" ma’lumot, uchinchi va to’rtinchi - "semantik" deb atash mumkin.

"Tarkib" ma’lumotlari doimo matnda aniq ifodalangan, shuning uchun uni nutqqa tarjima qilish uchun barcha imkoniyatlar mavjud. O’qituvchi tomonidan tayinlangan har qanday an’anaviy yoki tabiiy nutq vaziyati matn mazmunini yetkazish uchun yetarli. Agar o’qish motivi matn mazmunini o’rganish bo’lsa va bu motiv muayyan nutqiy vaziyat bilan mustahkamlangan bo’lsa, matn mazmunini yetkazishni sinfda yetarli darajada motivlangan nutqiy harakat deb hisoblash mumkin.

Semantik ma’lumotlar asosan matnda bevosita ifodalanganligi sababli, uni og’zaki tilda ifodalash bilan bog’liq muammolar paydo bo’ladi. Bu, birinchi navbatda, ushbu turdagi nutqni baholash muammosi. O’qish ma’noni anglash maqsadida qilingan bo’lsa ham, nutqning semantik jihatini rivojlantirish uchun muayyan muammoli vaziyat kerak. Ushbu muammo matnning semantik ma’lumotlarini nutqga "otkazish" uchun uni o’quvchining o’zi matndan topishi kerak, ya’ni o’qish paytida ular tomonidan aniqlanishi lozim.

Og’zaki nutqda o’quvchilarda matndan semantik ma’lumot almashishga turtki bo’lsa, bu ma’lumot birinchi navbatda o’quvchilar tomonidan matnda aniqlanadi, so’ngra o’qituvchi tomonidan qo’yilgan muammoli vaziyatda mustahkamlanadi va shundan keyingina uning nutqdagi ko’rinishi motivatsiyali deb hisoblanishi mumkin. Shuni ta’kidlash lozimki, mazmunli axborotni uzatishdan farqli o’laroq, o’quv jarayonini to’g’ri tashkil etilganda har bir gap bilan semantik ma’lumotlarning uzatilishi o’quvchilarning yangi so’z birikmalarni o’zlashtirilishi osonlashadi. Bu umuman shaxsiy ahamiyatga ega bo’lgan ma’lumotlarni,

xususan, bevosita ifodalangan semantik ma'lumotlarni idrok etishning noaniqligi bilan izohlanadi [3].

Shubhasiz, chet tilini o'qitishning boshqa sharoitlarida o'qish matnlarini tanlashda o'quvchilarning umumiy shaxsiyatini hisobga olish ham og'zaki nutqning informatsion xususiyatiga hissa qo'shadi va natijada og'zaki nutqni o'qitishning umumiy samaradorligini oshiradi.

Taqdim etilgan yondashuv ma'lum chegaralarda va tegishli o'zgartirishlar bilan, o'qish og'zaki nutqni rivojlantirish vositasi sifatida ishlatiladigan har qanday kontekstda ishlatilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lex.uz sayt ma'lumotlaridan foydalandi. www.lex.uz
2. Alxazishvili A.A. Psixologicheskie osnovy obucheniya ustnoy inostrannoy rechi. – Tbilisi: Ganatleba, 1974. – 117 b.
3. Kargina Ye.M. Rol uchebnogo predmeta v protsesse formirovaniya professionalnoy motivatsii // Sovremennye nauchnye issledovaniya i innovatsii. – 2014. – № 6–3 (38). – B. 13–16.
4. Leontev A.A. O rechevoy situatsii i printsipe rechevykh deystviy // Russkiy yazyk za rubezhom. – 1968. – № 2. – B. 28–35.
5. Leontev A.A. Yazyk, rech, rechevaya deyatelnost. – Moskva: LENAND, 2023. – 216 b.
6. Osnovnye metodicheskie polozheniya obucheniya inostrannomu yazyku v yazykovom pedagogicheskom vuze: metodicheskoe pismo. – Leningrad, 1974. – 45 b.
7. Passov Ye.I. Osnovy metodiki obucheniya inostrannym yazykam. – Moskva: Russkiy yazyk, 1977. – 213 b.